

***** *****

WERK AAN DE WINKEL VOOR ALDI, LIDL EN PLUS

UITBUITING VAN
ARBEIDERS IN
PRODUCTIEKETENS
IS HARDNEKKIG

OXFAM
Novib

© Oxfam Novib 2019

Deze publicatie is geschreven door Anouk Franck. Met dank aan velen voor hun bijdrage, waaronder: Marita Hutjes, Madelon Meijer, Charlotte Vollaard en Jules van Os.

Maria, arbeider op mango plantage, Brazilië
Cover Foto: Tatiana Cardeal, Oxfam

Oxfam Novib
P.O. Box 30919
2500 GX The Hague
The Netherlands
+31 (0)70 3421621
info@oxfamnovib.nl
www.oxfamnovib.nl

Deze publicatie is gebaseerd op Oxfams nieuwe rapport "[Workers Rights in Supermarket Supply Chains: New evidence on the need for action](#)" en bijbehorende onderzoeksrapporten "[Sweet and Sour, An investigation of conditions on tropical fruit farms in North-East Brazil](#)" over tropisch fruit uit Brazilië en "[Addressing the Human cost of Assam Tea, An agenda for change to respect, protect and fulfil human rights on Assam tea plantations](#)" over thee uit Assam in India.

Oxfam Novib is een wereldwijde beweging van mensen die samen armoede en onrecht verslaan. Oxfam Novib is onderdeel van Oxfam International, een confederatie van 20 ontwikkelingsorganisaties. Samen zijn we de grootste internationale beweging tegen armoede en werken we in 93 landen. Voor meer informatie, zie: www.oxfamnovib.nl

Vrouw die thee plukt, India
Foto: Roanna Rahman, Oxfam India

1. INLEIDING

Ruim een jaar geleden lanceerde Oxfam Novib de internationale [Behind the Barcodes](#) campagne, waarin de vijf grootste Nederlandse supermarkten worden beoordeeld op hun beleid en praktijk om uitbuiting in hun toeleveringsketens aan te pakken. De supermarkten worden beoordeeld op onder meer hun bijdrage aan leefbaar loon en vrouwenrechten. De laatste update van Oxfam Novibs [supermarktenranglijst](#) uit juli 2019 toont aan dat geen enkele Nederlandse supermarkt een score haalt die maar in de buurt van een voldoende komt. Vooral Aldiⁱⁱ, Lidl en PLUS hebben onvoldoende beleid om misstanden aan te pakken. Nieuw onderzoek in Brazilië en India, dat Oxfam Novib vandaag publiceert, bevestigt het beeld dat het met de arbeidsomstandigheden in de productieketens in veel landen waar ons voedsel wordt geproduceerd, nog te vaak droevig gesteld is.

NIEUW ONDERZOEK VAN OXFAM IN BRAZILIË EN INDIA BEVESTIGT DAT HET MET DE ARBEIDSSOMSTANDIGHEDEN IN PRODUCTIEKETENS VAN VOEDSEL NOG TE VAAK DROEVIG GESTELD IS.

2. UITBUITING VAN ARBEIDERS KOMT IN VEEL KETENS VOOR

NIEUW ONDERZOEK IN INDIA EN BRAZILIË

Uit Oxfams nieuwe onderzoek blijkt dat theeplukkers in India en de arbeiders op fruitplantages in Brazilië nauwelijks kunnen rondkomen van de lonen die zij ontvangen. Op de theeplantages in de Indiase deelstaat Assam zijn de laagstbetaalde banen voor vrouwen. In de hitte plukken zij urenlang de theebladeren tegen een laag stukloon. Daarnaast zijn zij verantwoordelijk voor het huishouden en de verzorging van hun kinderen. De vrouwen verdienen hiermee ruim 2,5 keer minder dan een leefbaar loon van 5,16 euro per dag.ⁱⁱⁱ De werkelijke lonen van de laagstbetaalde arbeiders op de theeplantages liggen rond de 1,97 euro per dag. De helft van de 510 geïnterviewde arbeiders op de theeplantages geeft aan dat zij afhankelijk zijn van voedselhulp van de overheid om hun gezin te kunnen voeden.^{iv} Hoewel de thee in een pakje dat we in de supermarkt kopen moeilijk terug te traceren valt naar een specifieke plantage, is het niet uit te sluiten dat thee uit Assam, die onder deze omstandigheden is geproduceerd, in Nederlandse supermarkten wordt verkocht. Zo verkopen bijvoorbeeld Aldi en Lidl huismerkthee waarin thee uit Assam zit.

In Brazilië heeft overheidsbeleid van de afgelopen 20 jaar geholpen. Het minimumloon is verhoogd en arbeidsrechten zijn beter verankerd in wetgeving, wat geleid heeft tot hogere inkomens en tot minder ongelijkheid tussen mannelijke en vrouwelijke arbeiders.^v Toch leidt de seizoensgebonden vraag naar tropisch fruit uit Brazilië door internationale afnemers tot tijdelijke en onzekere contracten voor arbeiders op fruitplantages. Dit zorgt voor willekeur, waar vooral vrouwen mee geconfronteerd worden. Zij dragen de verantwoordelijkheid voor hun families, zoals zorg voor de kinderen en het huishouden. Daardoor kunnen zij niet elders werk zoeken zoals de mannen; zij voelen zich hierdoor op de werkvloer extra onder druk gezet. Vrouwen als Laura, die op een tijdelijk contract werkt voor mango-producent Finoagro in Noordoost Brazilië, durven niet naar huis om een ziek kind te verzorgen, uit angst dat ze worden ontslagen of het jaar erna niet opnieuw worden aangenomen.^{vi} Fruit dat door dit bedrijf wordt geproduceerd, eindigt ook in de schappen van Nederlandse supermarkten. Zowel Lidl als PLUS hebben aan Oxfam bevestigd dat zij, nu of in het verleden, fruit van Finoagro afnamen. Aldi heeft ontkend noch bevestigd.

MEER VOORBEELDEN VAN UITBUITING IN ONS VOEDSEL

Deze voorbeelden staan niet op zichzelf, maar zijn uitingen van een structureel probleem. Dit blijkt ook uit de regelmatige rapportages in de media over uitwassen en misstanden: zo is er het afgelopen jaar publieke aandacht geweest voor aardbeienpluksters uit Marokko die in Spanje een klacht hebben ingediend vanwege uitbuiting en seksuele mishandeling.^{viii} En verschillende rapporten hebben aange-toond dat migranten in de tomatenpluk in Italië werken en leven in mensonterende omstandigheden, die omschreven worden als moderne slavernij.^{ix} Ze doen zwaar werk in de velden, vaak wel 10 uur achter elkaar zonder pauzes, tegen een stukloon, en wonen vaak in sloppen, zoals ook onderzoek van Oxfam aantoont.^x

* * *

“WERDEN DE ARBEIDERS MAAR ZO GOED BEHANDELD ALS HET FRUIT!” – ARBEIDER OP MANGO/ DRUIVENPLANTAGE IN BAHIA, BRAZILIË ^{vii}

* * *

3. DE VERANTWOORDELIJKHEID VAN SUPERMARKTEN

SUPERMARKTEN MOETEN HUN VERANTWOORDELIJKHEID NEMEN

Producten die onder deze mensonterende omstandigheden worden gemaakt, eindigen ook in de schappen van Nederlandse supermarkten. Het is heel lastig om te achterhalen waar een product in de supermarkt precies vandaan komt, omdat supermarkten hun toeleveranciers vaak niet bekend maken. En uit de vele voorbeelden blijkt dat mensenrechtenschendingen bij de productie van veel verschillende voedingsmiddelen plaatsvinden. Daarom is het niet uit te sluiten dat deze levensmiddelen ook bij de Aldi, Lidl of PLUS in de schappen liggen.

Volgens de VN-richtlijnen op het gebied van Bedrijfsleven en Mensenrechten, hebben bedrijven de verantwoordelijkheid om mensenrechten te respecteren. En op dit terrein valt nog veel te winnen. Zoals we hieronder laten zien, hebben Aldi, Lidl en PLUS onvoldoende beleid om mensenrechtenschendingen in hun ketens te onderzoeken en aan te pakken en kan hun zoektocht naar lage prijzen de druk op mensenrechten zelfs vergroten. Dit terwijl ze hun macht ook zouden kunnen inzetten om mee te helpen armoede en uitbuiting te bestrijden.

De inkoopmacht van supermarkten is de afgelopen decennia steeds groter geworden, zoals Oxfams rapport Ripe for Change uit 2018 al aantoonde. Een groeiend deel van de euro die wordt afgerekend aan de kassa belandt bij de supermarkten, terwijl het deel dat arbeiders en kleinschalige boeren ontvangen juist daalt. Van de 1,16 euro die een Nederlandse consument gemiddeld voor een pakje zwarte theezakjes van 100 gram afrekent aan de kassa, komt 97 cent terecht bij supermarkten en handelaren. Slechts 3 eurocent gaat naar de arbeiders op de theeplantages in Assam. Als dat aandeel zou groeien naar 9 cent, zouden arbeiders wel een leefbaar loon kunnen verdienen.^{xi}

MENSENRECHTENONDERZOEK PUBLICEREN

Dat de druk op arbeidsrechten ook samenhangt met de inkoopbeleid van supermarkten, wordt geïllustreerd door een mensenrechtenrapportage uit februari 2019 uitgevoerd door Oxfam in opdracht van de Finse supermarktketen SOK Corporation. De studie laat zien dat migranten in de Italiaanse tomatenindustrie worden uitgebuit, terwijl het inkoopbeleid van SOK Corporation ervoor heeft gezorgd dat er de laatste jaren steeds minder voor de tomaten werd betaald. De prijzen die SOK betaalt voor haar Italiaanse verwerkte tomaten zijn de afgelopen 5 jaar tussen de 10% en de 25% gedaald.^{xiii} Het valt niet uit te sluiten dat de uitbuiting van arbeiders in de tomatenpluk samenhangt met deze prijsdruk op leveranciers en het is onwaarschijnlijk dat deze prijsdaling samen kan gaan met de nodige verbetering in de betaling en behandeling van arbeiders in de sector. SOK Corporation is eerlijk over dit dilemma en heeft de mensenrechtenrapportage in zijn geheel gepubliceerd. Zulke openheid ziet Oxfam als een belangrijk startpunt voor alle spelers in een toeleveringsketen om een beter begrip te krijgen van de oorzaken achter mensenrechtenschendingen en hier ook verantwoording over af te leggen. Albert Heijn en Jumbo hebben begin 2019 toegezegd ook mensenrechtenonderzoeken te gaan doen en hierover te rapporteren.^{xiv} De andere Nederlandse supermarkten, Aldi, Lidl en PLUS, zouden dit voorbeeld ook moeten volgen.

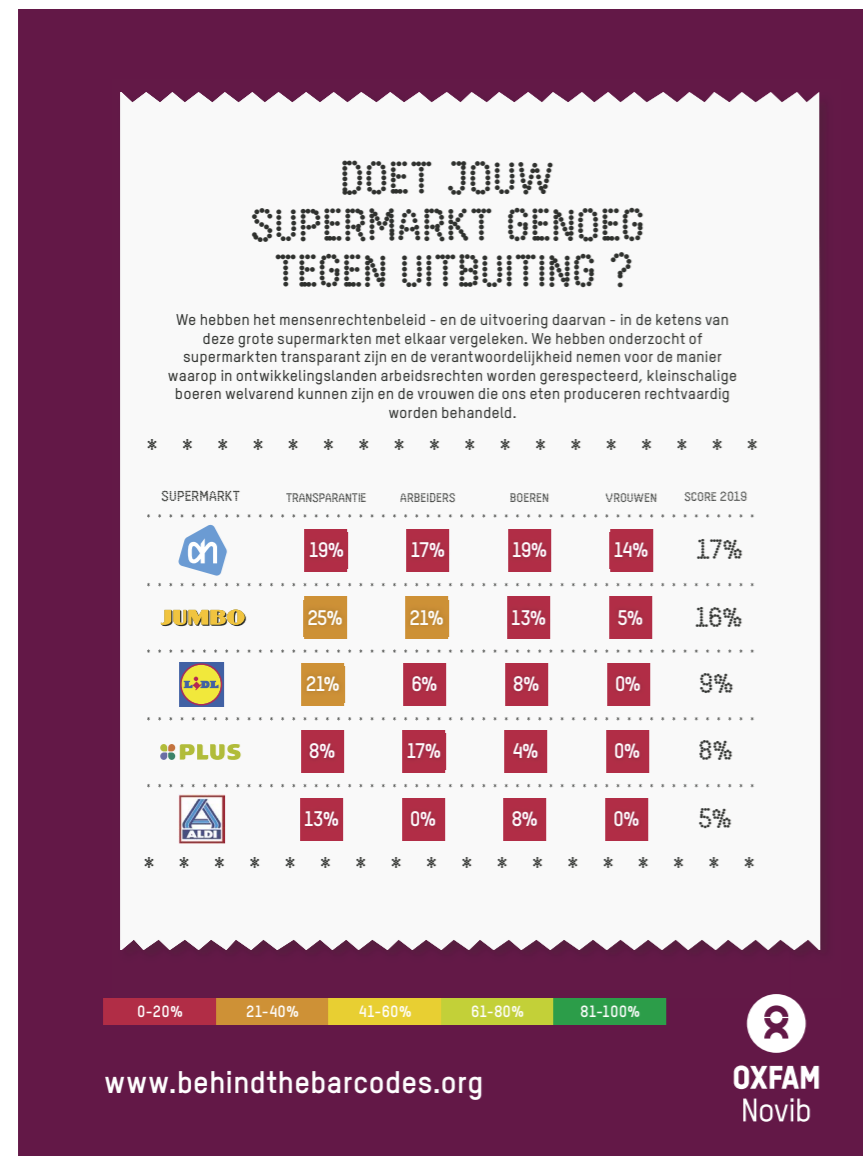
* * *

DE PRAKTIJK OM PLUKKERS – VOORNAMELIJK VROUWEN – TE BETALEN VOOR HET GEWICHT VAN DE BLADEREN, BETEKENT DAT ZE VELE UREN MOETEN WERKEN OM VOLDOENDE INKOMEN TE VERDIENEN OP EEN DAG.^{xii}

* * *

OXFAM NOVIBS SUPERMARKTENRANGLIJST 2019

Oxfam Novibs jaarlijkse supermarktenranglijst, waarvan in juli 2019 de tweede update is gepubliceerd, laat zien dat Nederlandse supermarkten nog steeds onvoldoende beleid hebben om echt verbetering te brengen in de mensenrechtensituatie in hun toeleveringsketens. Alle supermarkten, Albert Heijn, Jumbo, ALDI, Lidl en PLUS, scoren een ruime onvoldoende op de ranglijst.

ALDI, LIDL EN PLUS BLIJVEN ACHTER

De Nederlandse ranglijst maakt in één oogopslag duidelijk dat Aldi, Lidl en PLUS het slechtst presteren: zij halen nog niet eens een score van 1 op een schaal van 10. Aldi blijft zelfs steken op 5%. Er zijn kleine onderlinge verschillen tussen deze drie supermarktketens: zo doet Lidl het iets beter op het gebied van transparantie, deels vanwege beleid dat alleen voor haar Engelse supermarkten geldt, zoals het publiceren van een overzicht van de belangrijkste mensenrechten risico's in haar toeleveringsketens. PLUS scoort op haar beurt beter op arbeidsrechten, onder andere door de standaarden van de Internationale Arbeidsorganisatie van de Verenigde Naties op te nemen in haar leveranciersbeleid.^{xv} Op vrouwenrechten, scoren alle drie geen enkel punt. Over de gehele linie ontbreekt bij Aldi, Lidl en PLUS de benodigde stevige basis voor serieus mensenrechtenbeleid. Iets waarop Albert Heijn en Jumbo al wel eerste stappen hebben gezet, zoals hieronder verder wordt uitgelegd.

4. VOORUITGANG IS MERKBAAR MAAR GAAT NIET SNEL GENOEG

ALBERT HEIJN EN JUMBO HEBBEN EERSTE STAPPEN GEZET

Hoewel geen enkele Nederlandse supermarkt voldoende presteert, hebben Albert Heijn en Jumbo, begin 2019 wereldwijd als eerste supermarkten concrete en belangrijke stappen gezet voor het verbeteren van arbeidsrechten in hun toeleveringsketen in antwoord op de campagne van Oxfam Novib.^{xvi} Zij hebben diverse toezeggingen gedaan, onder andere om een wereldkaart te publiceren met daarop de leveranciers en productielocaties van hun eigen merk producten. Ook hebben Albert Heijn en Jumbo toegezegd de belangrijkste mensenrechtenrisico's in hun toeleveringsketens in kaart te brengen en prioriteiten te stellen bij het aanpakken van deze risico's. Bovendien gaan beide supermarktketens jaarlijks meerdere mensenrechtenonderzoeken doen en daarover publiceren. Daarmee zetten zij stappen op de goede weg en zijn zij op de ranglijst gestegen. Het blijft echter zaak dat zij hun nieuwe beleid goed implementeren en verdere toezeggingen doen om mensenrechten te borgen in al hun beleid en praktijk, zodat zij uiteindelijk een voldoende gaan halen op Oxfam Novibs supermarktenranglijst. Dit geldt nog meer voor Ahold Delhaize, het moederbedrijf van Albert Heijn, dat minder vergaand mensenrechtenbeleid heeft dan haar nationale dochter.

STAPPEN VAN SUPERMARKTEN IN HET BUITENLAND

Supermarkten in het Verenigd Koninkrijk en Duitsland hebben sinds de lancering van de Oxfams Behind the Barcodes campagne ook stappen gezet. Zo is Tesco, de koploper op Oxfams internationale supermarktenranglijst in 2018, in 2019 de koploper gebleven, vooral omdat zij haar beleid op het terrein van mensenrechten heeft herzien, waarbij vooral elementen van haar arbeidsrechtenbeleid zijn versterkt. Zo publiceert Tesco nu meer over hoe lage lonen in haar toeleveringsketens wil aanpakken en heeft ze als één van de weinige supermarkten toegezegd om oneerlijke handelspraktijken uit te bannen.^{xvii} Toch komt ook Tesco niet verder dan 38% op Oxfams ranglijst, mede omdat ze op bijvoorbeeld het thema van kleinschalige boeren nog slecht scoort. Wat ook opvalt, is dat Aldi Süd, waaronder Aldi supermarkten in onder meer Duitsland en het Verenigd Koninkrijk vallen, na publieke druk van Oxfam nieuw mensenrechtenbeleid heeft gepubliceerd begin 2019. Op Oxfams ranglijst scoort Aldi Süd nu hoger dan Aldi Nord, de Aldi waar de Nederlandse supermarkten onder vallen. Aldi Nord heeft wel in oktober 2018 samen met Aldi Süd een beleidsverklaring over het belang van mensenrechten gepubliceerd^{xviii}, maar om onduidelijke redenen heeft zij haar zusterbedrijf Aldi Süd niet gevolgd in het publiceren van concreet nieuw beleid.

POSITIEVE ONTWIKKELINGEN BINNEN DE VOEDSELINDUSTRIE

In de levensmiddelenindustrie zijn ook andere positieve ontwikkelingen gaande. Grote levensmiddelenbedrijven, zoals Nestlé en Unilever hebben dit jaar positieve stappen gezet, met name op het gebied van ketentransparantie. Nestlé heeft dit jaar voor haar 16 belangrijkste grondstoffen een lijst van leveranciers gepubliceerd.^{xix} Unilever kondigde in september 2019 aan dat ze een lijst van al haar theeleveranciers heeft gepubliceerd, nadat ze dat al eerder deed voor palmolie, soja, papier en karton.^{xx}

OOK DRUK VANUIT CONSUMENT, INVESTEERDER EN POLITIEK

Deze stappen van levensmiddelenbedrijven worden ook ingegeven doordat consumenten, investeerders en de politiek om eerlijk geproduceerd voedsel vragen. Uit onderzoek van Oxfam Novib, uitgevoerd in 2018 en 2019 door marktonderzoeksbureau Motivaction blijkt dat bijna 80% van de Nederlanders het belangrijk vindt dat hun supermarkt fatsoenlijke lonen garandeert voor de mensen die ons voedsel produceren.^{xxi} En ook Nederlandse investeerders die gezamenlijk een vermogen van 2,5 biljoen euro vertegenwoordigen, hebben zich verenigd in het *Platform Living Wage Financials* en zij vragen om sterk mensenrechtenbeleid bij de supermarkten waarin ze investeren.^{xxii}

En vanuit politiek en overheid is ook verandering merkbaar. Zo is in mei 2019 de wet Zorgplicht Kinderarbeid aangenomen. Deze wet moet nog verder worden ingevuld, maar het is al duidelijk dat dat bedrijven die actief zijn in Nederland of in de toeleveringsketens van Nederlandse bedrijven, moeten aantonen dat zij onderzoeken of er kinderarbeid in hun ketens voorkomt.^{xxiii} Klachten kunnen worden ingediend en boetes opgelegd. De Europese Unie heeft in mei 2019 een nieuwe richtlijn aangenomen op het gebied van oneerlijke handelspraktijken van onder andere supermarkten.^{xxiv} Ook Minister Schouten van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit heeft in mei 2019 aangekondigd dat zij de Autoriteit Consument en Markt (ACM) opdracht heeft gegeven tot onderzoek naar de waardeverdeling in de Nederlandse voedselketen.^{xxv} Dit deed zij vanuit het vermoeden dat de scheve machtsverhoudingen tussen boeren enerzijds en inkooporganisaties en supermarkten anderzijds, boeren in Nederland nauwelijks de kans bieden een goed inkomen te verdienen.^{xxvi} En wat geldt voor Nederlandse boeren, geldt in minstens even grote mate ook voor arbeiders en boeren in ontwikkelingslanden, laat Oxfam Novib's onderzoek zien.

5. CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN

Aldi, Lidl en PLUS moeten bedrijven zoals Albert Heijn en Jumbo volgen en aan de slag gaan met het verankeren van hun mensenrechtenverplichtingen in hun beleid en de uitvoering daarvan. Arbeiders overal ter wereld, zoals in Brazilië en India, hebben recht op een eerlijk loon en goede arbeidsomstandigheden als zij het voedsel produceren dat wij in de supermarkt kopen.

Oxfam Novib heeft [aanbevelingen op het gebied van arbeidsrechten](#) gepubliceerd en gedeeld met de supermarkten. Deze aanbevelingen, die in lijn zijn met internationaal afgesproken mensenrechtenverdragen en -standaarden, geven aan wat de eerste noodzakelijke stappen zijn die supermarkten moeten zetten om mensenrechtenschendingen in hun voedselketens serieus aan te pakken.

WE ROEPEN ALDI, LIDL EN PLUS OP TOT DE VOLGENDE STAPPEN:

- Verbeter de transparantie in toeleveringsketens: geef meer informatie over alle schakels in de toeleveringsketens van ons voedsel. Door informatie te geven over waar ons voedsel is geproduceerd, krijgen de betrokkenen in de keten de kans om supermarkten aan te spreken op hun praktijk wanneer het misgaat;
- Breng de mensenrechtenrisico's in de eigen toeleveringsketens in beeld en publiceer jaarlijks mensenrechtenonderzoeken voor tenminste 3 toeleveringsketen met een hoog risico op mensenrechtenschendingen. Neem actie om deze risico's te voorkomen;
- Onderneem actie om veilige arbeidsomstandigheden en gelijke kansen voor vrouwen te garanderen: inclusief gelijke betaling voor gelijk werk. Draag bij aan oplossingen om een einde te maken aan geweld tegen en discriminatie van vrouwen die werken in toeleveringsketens;
- Zorg dat iedereen een eerlijk aandeel krijgt van de substantiële inkomsten in de voedselindustrie: help het gat te dichten tussen de huidige lonen en leefbare lonen, maak via inkoopstandaarden afspraken met leveranciers om mensenrechten voorop te stellen en werk met leveranciers die meer stem geven aan hun werknemers, bijvoorbeeld via werknemersvertegenwoordiging.

Arbeider toont mango, Brazilië
Foto: Tatiana Cardeal / Oxfam

NOTEN

- i R. Willoughby en R. Wilshaw (oktober 2019), Oxfam, Workers Rights in Supermarket Supply Chains: New evidence on the need for action, <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/workers-rights-in-supermarket-supply-chains-new-evidence-on-the-need-for-action-620877>
- ii Aldi in Nederland maakt onderdeel uit van de Aldi Nord groep: <https://www.aldi.com/>. Tenzij expliciet wordt aangegeven dat het Aldi Süd betreft, wordt in deze publicatie met "Aldi" verwezen naar Aldi Nord.
- iii S. Banerji en R. Willoughby (oktober 2019), Oxfam, Addressing the human cost of Assam tea, An agenda for change to respect, protect and fulfil human rights on Assam tea plantations, p.32, <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/addressing-the-human-cost-of-assam-tea-an-agenda-for-change-to-respect-protect-620876>. Een leefbaar loon voor arbeiders op thee plantages in Assam lag op 400 rupee in 2017, terwijl de laagstbetaalde arbeiders gemiddeld 153 rupee per dag verdienen. Omgerekend naar euro's via oanda.com op 27 september 2019.
- iv Ibid, p.3
- v P. Williams (October 2019), Oxfam, Sweet and Sour, An investigation of conditions on tropical fruit farms in North-East Brazil, p.3, <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/sweet-and-sour-an-investigation-of-conditions-on-tropical-fruit-farms-in-north-620875>
- vi Ibid, p.20-21
- vii Ibid, p.5
- viii A. Kelly (14 april 2019), The Guardian, Rape and abuse: the price of a job in Spain's strawberry industry?, <https://www.theguardian.com/global-development/2019/apr/14/rape-abuse-claims-spains-strawberry-industry?>
- ix T. Jones en A. Awokoya (20 juni 2019), The Guardian, Are your tinned tomatoes picked by slave labour?, <https://www.theguardian.com/world/2019/jun/20/tomatoes-italy-mafia-migrant-labour-modern-slavery>
- x T. Gore (2019), Oxfam, The people behind the prices, a focused human rights assessment of SOK Corporations' Italian processed tomato supply chain, p.10, 37, <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620619/rr-people-behind-prices-tomato-060219-en.pdf>
- xi S. Banerji en R. Willoughby (oktober 2019), Oxfam, Addressing the human cost of Assam tea, An agenda for change to respect, protect and fulfil human rights on Assam tea plantations, p.31, p.33-34, <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/addressing-the-human-cost-of-assam-tea-an-agenda-for-change-to-respect-protect-620876>
- xii Ibid, p.24
- xiii T. Gore (2019), Oxfam, The people behind the prices, a focused human rights assessment of SOK Corporations' Italian processed tomato supply chain, p.53-54, <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620619/rr-people-behind-prices-tomato-060219-en.pdf>
- xiv Albert Heijn's due diligence beleid "Van de Wereld voor de Wereld" https://static.ahold.com/media/002146100/000/002146118_001_Albert_Heijn_Due_Diligence.pdf; Jumbo's mensenrechten beleid "Jumbo en mensenrechten" https://www.jumborapportage.com/FbContent.ashx/pub_1007/downloads/v1903281342/@SIVNqk8zMDk2X01WT2JlcmIjaHQRQ29Z2XlucGRm
- xv Het gaat hier om de Gedragscode Duurzame Handel van Superunie, de inkooporganisatie waar PLUS lid van is: <https://www.superunie.nl/app/uploads/2015/12/Gedragscode-Superunie-NL-september-2016.pdf>
- xvi I. Nemes (19 februari 2019), Oxfam Novib expert blog, Albert Heijn springt over haar eigen schaduw heen en maakt werk van mensenrechten, <https://www.oxfamnovib.nl/kenniscentrum/blog-kenniscentrum/albert-heijn-springt-over-haar-eigen-schaduw-heen-en-maakt-werk-van-mensenrechten>; A.Franck (8 april 2019), Oxfam Novib expert blog, Eerste stap is zwaarste stap: Ook Jumbo slaat goede weg in voor mensenrechten, <https://www.oxfamnovib.nl/kenniscentrum/blog-kenniscentrum/eerste-stap-is-zwaarste-stap-na-albert-heijn-is-nu-ook-jumbo-de-goede-weg-ingeslagen-op-mensenrechten>
- xvii Tesco (11 maart 2019 laatste update), Our approach to human rights, <https://www.tescopl.com/sustainability/downloads/our-approach-to-human-rights/>
- xviii Aldi (oktober 2018), Aldi North Human Rights Policy Statement, https://www.aldi.nl/content/dam/aldi/netherlands/responsibility/our-understanding/mensenrechten/Policy_statement_Human_Rights_ENG.pdf.res/1556713532221/Policy_statement_Human_Rights_ENG.pdf
- xix Nestlé, Supply Chain Disclosure, <https://www.nestle.com/supply-chain-disclosure>
- xx Unilever (augustus 2019 laatste update), Global Tea Suppliers, https://www.unilever.com/Images/unilever-global-tea-supply-chain_tcm244-539655_en.pdf; T. Van der Heijden (23 september 2019), NRC Handelsblad, Hoe duurzaam is een kopje thee?, <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/09/23/hoe-duurzaam-is-een-kopje-thee-a3974330>
- xxi Oxfam Novib (2019), Perceptions Research, Attitudes of the Dutch public towards Behind the Barcodes key issues (samenvatting opvraagbaar bij Oxfam Novib)
- xxii The Platform Living Wage Financials, <https://www.livingwage.nl/>
- xxiii Unicef (14 mei 2019), Nederland toonaangevend in tegengaan kinderarbeid, <https://www.unicef.nl/nieuws/2019-05-14-nederland-toonaangevend-in-tegengaan-kinderarbeid>
- xxiv Europese Unie (25 april 2019), Richtlijn inzake oneerlijke handelspraktijken in de relaties tussen ondernemingen in de landbouw en voedselvoorzieningsketen, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L0633&from=EN>
- xxv V. Van der Boon (13 mei 2019), Financieel Dagblad, Minister geeft boeren meer macht tegen supers, <https://fd.nl/economie-politiek/1300651/minister-geeft-boeren-meer-macht-tegen-supers#sluiten>
- xxvi J. Kleinnijenhuis (13 mei 2019), Trouw, Minister Schouten geeft boeren meer macht in onderhandelingen met supermarkten, <https://www.trouw.nl/nieuws/minister-schouten-geeft-boeren-meer-macht-in-onderhandelingen-met-supermarkten-bf1d315e/>

OXFAM
Novib